

A 21. század első éveinek népesedési viszonyai Magyarországon

Bevezető

A 21. századnak két hosszútávú kihívással kell szembenéznie, amelyek a legtöbb problémát fogják okozni: az egyik *demográfiai* a másik klimatikus. Ez a megállapítás az Organization for Economic Co-operation and Development-től (OECD) származik. A demográfiai kihívás *globálisan a túlnépesedés*, a posztindusztriális társadalmakban, kiváltképpen *Európában* azonban a *népesség öregedése*, és ezzel kapcsolatban az eltartási teher növekedése, illetve a versenyképesség csökkenése. A népesség öregedése annak következménye, hogy egyre kisebb lélekszámúak a populációba belépő nemzedékek, mert alacsony, illetve csökken a születések száma, illetve egyre nagyobb az öregek lélekszáma az életkilátások nagy mértékű javulásának eredményeként. Az öregek növekvő részaránya miatt a halálozások száma viszonylag magas, annak ellenére, hogy a születéskor várható élettartam jelenleg messze a leghosszabb a történelem folyamán és a jövőben további növekedése prognosztizálható. Mivel Európa számos országában kevesebben születnek, mint amennyiben meghalnak *természetes fogyás* következik be; ha a demográfiai deficitet a világ más tájairól származó bevándorlás nem egyenlíti ki a természetes fogyás *tényleges fogyásba* megy át. Az ENSZ előreszámítása szerint Európa viszonylagos demográfiai súlya a 21. században mindvégig jelentősen csökkenni fog.

A kritikus népesedési viszonyok általánosak Európában, bár Franciaországban a jövőben is nő a népesség lélekszáma, míg számos országban, köztük Oroszországban, Németországban és Olaszországban nagy mértékben csökken. A volt szocialista országok többségében a születésgyakoriság szinte szabadeszerűen lett alacsonyabb, a halálozási gyakoriság pedig – legalább is átmenetileg – magasabb a rendszerváltás sokk hullámainak következtében.

A magyarországi népesedési viszonyokat ebben a nemzetközi kontextusban helyénvaló vizsgálni. A hazánkban évtizedek alatt kialakult demográfiai helyzet sok vonatkozásban a fejlett európai országokban megfigyelhető népesedési jelenségeket tükrözi, néhány jellemzője azonban természetesen a Kelet-, Közép- Európában bekövetkezett rendszerváltással kapcsolatos; elhúzódó jellege, pedig kifejezetten magyar sajátosság. A

kedvezőtlen népesedési viszonyok súlyos társadalmi-gazdasági problémát jelentenek és jelentős politikai feszültség forrásai lehetnek.

Házasságkötések, válások

A népesedési viszonyok jellemzője a *házasodási kedv* lanyhulása, amely nagyjából az 1980-as évek kezdete óta tapasztalható. Két évtizeddel korábban csaknem kétszer olyan gyakori volt a házasságkötések gyakorisága, mint napjainkban; 2004-ben 1000 lakosra mindössze 4,3 házasságkötés jutott. Magyarországon a nyugat-európai átlaghoz képest hagyományosan magas volt a házasságkötési gyakoriság, jelenleg azonban alig van különbség a nyugat-európai országok házasságkötési aránya és a hazánkban megfigyelhető házasságkötési ráta között. Jellemző, hogy a házasságkötéseket későbbre halasztják: tizenéves korban már alig kötnek házasságot, és 2004-ben a férfiak házasságkötési gyakorisága a 30-34 éves korban, a nőké a 25-29 éves korban volt a legmagasabb.

Az utóbbi évtizedben évente átlagosan 24 ezer házasságot bontottak fel, az 1000 lakosra jutó *válások* száma 2,2 és 2,5 között ingadozott. Ez nemzetközi összehasonlításban közepesen magas gyakoriságnak felel meg.

Az egyre ritkábbá váló házasságkötések és gyakori válások kedvezőtlenül befolyásolják a házasságok mérlegét. Jóval több házasság szűnik meg özvegyülés és válás következtében, mint amennyi új létrejön házasságkötéssel. 2004-ben közel 77 ezer házasság szűnt meg és alig 44 ezret kötöttek. A házas népesség részaránya az 50 százalékot sem éri el.

Születések, terhességmegszakítások

Soha nem született olyan kevés gyermek és az *élveszületési arány* soha nem volt olyan alacsony, mint az utóbbi évtizedben. 2004-ben például 95 ezer volt az élveszülettek száma és 1000 lakosra mindössze 9,4 élveszületés volt. Tíz évvel korábban, 1995-ben még 112 ezer gyermek született, és az élveszületési arány 10,8 ezrelék volt. A jelenlegi élveszületési gyakoriság a *termékenység* hazánkban mért, történelmileg legalacsonyabb szintjét jelenti.

A termékenység az utóbbi évtizedben az európai országokban kivétel nélkül mindenütt, a reprodukciós szint alá került. A teljes termékenységi arány (TTA) 1,13 és 1,99

között ingadozott, Magyarországon 2004-ben 1,28 volt; a népesség egyszerű (nem bővített) utánpótlásához a TTA-nak legalább 2,10-nek kell lennie. A jelenlegi termékenységi szint mellett a megszületett és felnövekvő gyermekgenerációk létszáma mintegy 38 százalékkal alacsonyabb mint az őket világra hozó anyai nemzedékek lélekszáma. Az alacsony termékenység Magyarországon azért is súlyos demográfiai probléma, mert – az 1974-77 között született nemzedékektől eltekintve – utoljára 1958-ban volt elegendő az élveszületett gyermekek száma a népesség reprodukciójához; másképpen fogalmazva tehát a népesség lélekszámának potenciális csökkenése nálunk már négy évtizeddel ezelőtt elkezdődött.

Általános európai jelenség, hogy a nők idősebb korokban szülik meg első gyermeküket és a gyermekek egyre nagyobb hányada házasságon kívül születik. E két utóbbi jelenség hazánkban is megfigyelhető; 2004-ben a házasságon kívül született gyermekek részaránya elérte a 34 százalékot.

2004-ben 53 ezer terhességet szakítottak meg, száz élveszületésre 56 *terhességmegszakítás* jutott. A terhességmegszakítások száma az utóbbi négy évtizedben minden évben ennél lényegesen nagyobb volt. Igaz viszont, hogy Magyarországon a művi abortuszok gyakorisága a nagymértékű csökkenés ellenére is még jelenleg is sokkal magasabb, mint a nyugat-európai országokban.

Halálozások

A halálozási viszonyok az utóbbi évtizedben számottevően javultak. Igen fontos körülmény, hogy a születéskor várható élettartam 2001-ben először haladta meg a 72 évet, 2003-ban 72,4, 2004-ben 72,8 év volt. A férfiak és nők életesélyei Magyarországon soha nem voltak olyan jók, mint jelenleg: 2004-ben a férfinépesség születéskor várható élettartama 68,7 év, a női népességé 77,1 év volt. Megalapozottan állítható, hogy következetesen érvényesülő, *kedvező* alapirányzatról van szó, amely mindkét nemben és minden korcsoportban az életesélyek javulását jelenti. Ez azonban nem feledtetheti el, hogy a születéskor várható élettartam mind nemzetközi összehasonlításban, mind az ország gazdasági fejlettségéhez képest jelenleg is alacsony. A történelmi elmaradottság az életesélyeket tekintve az egész 20. századra jellemző volt, de az 1960-as és az 1990-es évek közötti három évtizedes időszakban az elmaradottság még növekedett is. Valószínűsíthető, hogy az életkilátások javulását tekintve

a jövőben a legfejlettebb nyugat-európai országokhoz történő lassú és fokozatos felzárkózás következik be.

A születéskor várható élettartamnak az utóbbi évtizedben megfigyelhető 3,7 éves javulása valójában a közel három évtizedig tartó *epidemiológiai válság* után a *megújulás* meggyőző bizonyítéka. Ez 44 százalékban a szív- és érrendszeri betegségek halandóságában bekövetkezett csökkenés eredménye. Az akut miokardiális infarktusban meghaltak száma például 15 ezerről kevesebb mint tízezerre csökkent.

A halálozási viszonyokban és az életkilátásokban megfigyelhető kedvező fordulat feltételeit a rendszerváltozás teremtette meg, a prevencióban és főleg a terápiában elért sikerek azonban nagyobb részben az orvostársadalom szakmai sikerei. Magjegyzendő, hogy a rosszindulatú daganatok mortalitása alig csökkent, legfeljebb azt lehet megállapítani, hogy a rákhalandóság – amely hazánkban a legmagasabb az egész világon – rendkívül magas szinten állapodott meg.

Az életkilátások javulása, a kardiovaszkuláris halandóság csökkenése azonban sokkal inkább jellemző az elitre, mint a társadalom egészére; a gyökeres társadalmi-gazdasági átalakulás vesztesei pedig ebben a vonatkozásban is veszteseknek bizonyultak. A halandóság szintje a Komárom-Esztergom megyei Kisbér kistérségben 43 százalékkal haladta meg a Szentendrei kistérség mortalitását, a férfiak akut miokardiális infarktus halandósága pedig közel két és félszer magasabb Kőbányán, mint a XII. kerületben a 21. század első éveiben. Magyarországon, illetve Budapesten vannak olyan közigazgatási egységek ahol az életkilátások olyanok mint némely nyugat európai országban, például Dániában, és vannak olyanok, ahol az életesélyek a szegény, volt szovjet, közép ázsiai köztársaságokéhoz, nevezetesen Turkmenisztánéhoz hasonlóak.

A *csecsemők életkilátásai* soha nem voltak olyan jók, mint 2004-ben: 1000 élveszülöttre mindössze 6,6 csecsemőhalott jutott. A fejlett piacgazdaságot működtető európai országokban, de még Csehországban is lényegesen alacsonyabb a csecsemőhalandóság a magyarországinál, a lényeg azonban az, hogy a hazánkban megfigyelhető alapirányzat évtizedek óta azonos az európaival, az elmaradás csak fáziskülönbséget tükröz.

Természetes fogyás

A demográfiai helyzet magyar sajátossága, hogy a tartósan alacsony termékenységhez mind a mai napig tartósan magas halandóság társul; 1981 óta minden évben többen halnak meg, mint amennyien születnek. A két népesedési jelenség mérlege: a *természetes fogyás* 2004-ben 37 ezer fő volt, mintegy két és fél évtized alatt pedig annak kumulált összege meghaladta a 660 ezer főt. Az utóbbi évtizedben a természetes fogyás csaknem valamennyi volt szocialista országban megfigyelhető, de a közeljövőben természetes fogyás prognosztizálható néhány nyugat-európai országban is. Bár jelenleg a természetes fogyás mértéke nem Magyarországon a legnagyobb, kumulált mértéke azonban sehol nem olyan magas, mint hazánkban. A népesség lélekszámának tartós csökkenése, amely előrelátható az elkövetkezendő évtizedekben is a népesedési helyzet súlyos tehertétele lesz.

Korösszetétel

Az évtizedek óta fennálló alacsony termékenység és az öregkorban is javuló életésélyek következtében nő és a jövőben is növekedni fog az *öregék részaránya*, következésképpen egyre jelentősebb lesz a 65 éves és idősebb népesség viszonylagos súlya a 15 és 64 éves korú populáció viszonylagos súlyához képest. Ez a mutató, amely az idős népesség *eltartottsági rátája* egy fél évszázaddal ezelőtt még tizenegy százalék volt, 2004-ben azonban már megközelítette a huszonhárom százalékot. Az *öregedési index*, amely a 65 évesek és idősebbek részarányát a 0-14 évesek részarányával hasonlítja össze, fél évszázad alatt 30 százalékról csaknem 100,0 százalékra nőtt. Ez másképpen fogalmazva azt jelenti, hogy 2004-ben lényegében azonos volt a 0-14 évesek és a 65 évesek és idősebbek száma. Az öregedési index emelkedésének aránytalanul nagy része az utóbbi évtizedben következett be. Míg a várható élettartamnak az utóbbi évtizedekben bekövetkezett meghosszabbodása önmagában örvendetes jelenség, az öregek hányadának jelentős növekedése a munkaképes korúak részarányához képest jelentős gazdasági-társadalmi és nem utolsó sorban politikai következményekkel jár.

Hazánk népességének *korfája* a legszabálytalanabbak közé tartozik Európában. 2005. január 1-én az utóbbi évek rendkívül alacsony élveszületésszámai miatt a 0-4 éves korcsoport létszáma kisebb, mint az utána következő, öt éves osztályközű korcsoportoké a 60-64 éves korcsoportig bezárólag. Nagyjából a változó népesedéspolitikát következtében

igen nagyok a különböző évjáratú nemzedékek létszáma közötti különbségek: például az 1954-ben születettek – a csaknem félévszázad alatt bekövetkezett halálozások ellenére – jelenleg is közel kétszer annyian vannak, mint a 2004-ben születettek.

Nemzetközi vándorlás

A nemzetközi vándorlásnak fontos demográfiai, társadalmi, gazdasági, kulturális és politikai implikációi vannak. Még inkább így lesz ez a jövőben. Az Európai Unió országaiban, de a tagjelölt országokban is a krónikus munkaerőhiánnyal és az eltartási teher növekedésével jelentkező problémák valószínűleg csak számottevő bevándorlással enyhíthetők. A nemzetközi vándorlásra vonatkozó népesedéspolitikai koncepció kidolgozása halaszthatatlanul szükséges. 2005. január 1-én mintegy 141 ezer érvényes engedéllyel rendelkező külföldi állampolgár tartózkodott az országban, ez az ország népességének alig 1,4 százaléka; a részarány nemzetközi összehasonlításban jelentéktelen. A bevándorlók túlyomó része Európából, főleg Romániából, Ukrajnából, Jugoszlávia utódállamaiból és az EU tagországok közül Németországból érkezett. 2004-ben közel 17 ezer fővel többen jöttek az országba, mint ahányan elhagyták az ország területét.

A pozitív vándorlási különbözet kedvezően hatott a *tényleges fogyás* mértékére, de ez még így is csaknem elérte a 21 ezer főt 2004-ben. Ennek figyelembe vételével 2005. január 1-jén a népesség lélekszáma 10 096 000 volt.